

A nyelvtan módszerei és forrásai.

Egy ismert francia tudós, Réclus, így jellemzi a magyarok nyelvét: * *„Ils parlent une langue musicale, très-riche en termes, très-riche en formes: idiome tellement harmonique sans être trop lâche, tellement poétique sans être enfantin, qu'on se prend à regretter que le peuple aimable, honnête, sérieux, un peu triste qui le parle, ait tellement reculé devant une race plus forte.”*

Jól esik egy elfogulatlan idegen tudósnak ilyen szép és találó szavait idéznünk, mikor ahhoz a nehéz, de vonzó föladathoz fogunk, hogy édes hazai nyelvünk szerkezetét elemezzük s történeti fejlődését földerítsük. Tehát nemcsak a mi fülünknek esik jól az édes anyai nyelv hangjait hallani, hanem a kényes idegen fül is élvezettel hallgatja, az idegen is elismeri, *hogy nyelvünk hangzatos, hogy nagy a szóbősége s alakokban való gazdagsága, hogy harmonikus, de nem túlságosan lágy, költői, de nem gyermekes.* Nemcsak munka, hanem gyönyörűség is ilyen nyelvvel foglalkozni, mely ennyi szépséget, ennyi tökéletességet egyesít magában, s mely ezeréves hazájában századról századra, esztendőről esztendőre mind több tért foglal, s kedves lesz mindazok előtt, kik a három bérz és négy folyó tájain lakoznak.

Hódításait nyelvünk nemcsak nagy teremtmő erejének köszöni, mely a szók és szólások bámulatosan könnyű és szapora alkotásában nyilatkozik, hanem alkalmazkodó képességének és fogékonyságának is, melylyel a vele érintkező nyelvek kifejezéseit befogadja, átalakítja, utánozza. Nagy bőségben vett át és dol-

* *La terre à vol d'oiseau*, Paris 1877.

gozott föl török, szláv, német, olasz, latin, s keleti nyelvjárásai-ban oláh kifejezéseket is, megkönnyítette ezzel az illető népek magyarosodását, de eredeti szerkezetében azért nem szenvedett lényeges változást.

Hogy jelenlegi nyelvünket minden szépségében és finom-ságában megérthessük, történeti fejlődését kell, a mennyire lehet, nyomról nyomra követnünk s belső és külső okokból megmagyaráznunk: *rerum cognoscere causas*. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár megoldotta e földadatnak egy részét, a mennyiben szavaink és szólásaink régibb rétegeit ismertette, fő tekintettel a jelentésükre s használatukra, s a nélkül, hogy a fejlődésnek okait kutatta és fejtegette volna. A jelen munkának az a célja, hogy nyelvünk sajátosságait nyelvtani szempontból tüzetesen vizsgálja s fejlődésüket ne csak a történeti fejlődés egymásutánjában tüntesse föl, hanem a fejlődés mozzanatainak okait is — a mennyire jelenlegi eszközeinkkel lehet — fölkutassa és megállapítsa.

Ez az, a mit rendszeren a történeti nyelvtan vagy nyelvtörténeti módszer alatt értünk, ámbár fejlesztő módszernek, genetikus módszernek is nevezik. Hogy földadatunkat s módszerünket világosabban lássuk magunk előtt, jó lesz egy pillantást vetnünk a nyelvtan történetére s a nyelvtani módszerekre.

A mi nyelvtani rendszerünk alapjait, mint ismeretes, a régi görögök rakták le. A sophisták (Kr. e. V. sz.), Platon, Aristoteles és a stoikusok állapítottak meg a logikai gondolatformáknak megfelelő nyelvi kategóriákat, ők fejtették ki nevezetesen a beszédrészek elméletét, majdnem egészen úgy, a hogy maig is tanítjuk iskoláinkban. Másfelől az alaktan és hangtan lényeges részeit az alexandriai és pergamoni philologusok alkották meg, első sorban azzal a czéllal, hogy a homerosi költemények elavult nyelvét megmagyarázzák és szövegüket hibátlanul megőrizték. (Egészen így indította meg a szentírás s a Veda szövegének kritikája és magyarázata a héber s a szanszkrit nyelvtan fejlődését.)

A rómaiak s a középkori nyelvtanítók magát a nyelvtani rendszert és módszert csekély mértékben fejlesztették tovább. Csak a XVIII. század végén a szanszkrit nyelv fölföldözése s az európai nyelvekkel való összehasonlítása adott

meglepő új szempontokat a nyelveknek genetikus magyarázatához. Az összehasonlító módszernek első rendszeres művelője BOPP FERENCZ volt, ámbár már előtte is találkozunk a nyelvhasználtatás érdekes kezdeteivel, így az indogermán nyelvek terén kívül is a mi SAJNOVICS-unk és GYARMATHI-nk munkáiban. Boppnak kortársa, GRIMM JAKAB, a germán nyelveket nemcsak összehasonlította egymással, hanem a régi nyelvemlékek fölhasználásával földeitette a hangok és szóalakok történeti fejlődését. Megelőzte Grimmet — s ez dicsőségére szolgál a magyar nyelvészetnek — RÉVAI MIKLÓS, ki az ő GRAMMATICA ELABORATION-jában már teljes tisztaságában alkalmazta a fejlesztő módszert s meglepő eredményrel magyarázta a mai nyelvvalakot a régibb nyelvvalakok világánál.

Szükséges megjegyeznünk, hogy a nyelvtörténeti s az összehasonlító módszer lényegükben nem különböznek egymástól, hanem csak az anyagban, melyet földolgoznak, illetőleg fölhasználának céljaikra. Ha pl. valamely nyelvtani alak eredetét kutatjuk, néha a nyelvemlékekben megőrzött régi alak vezet nyomra, néha pedig a rokon nyelvekben ma is élő s a mienkkel egyeredetű forma; sok esetben pedig tudásunknak e kétféle forrása együtt vezet csak kielégítő eredményre. Pl. a *-ság, -ség* képzőre nézve a magyar régiség csak annyira visz bennünket, hogy fölismerjük a magashangú *-ség* alaknak régibb voltát. Ezen tudomásunk segítségével azonban megtaláltuk az ugor nyelvekben azt a hasonló szót, mely ott maiglan megőrizte a *-ség*-nek „nap, idő” jelentését, s így megtudtuk, hogy pl. a *vén-ség* eredetileg annyi mint vén-kor s *vén-ségemre* annyi mint vén napjaimra.

Grimm és Bopp munkásságával egyidejűleg alapította meg HUMBOLDT VILMOS a nyelvnek philosophiai, lélektani tanulmányát; ez azonban csak jóval később termette meg gyümölcseit. Előbb még egy más jelentékeny haladást kell megemlítenünk, melyet tudományunk a XIX. század közepe óta tett. Ez a tudományos hangtanak bámulatos kifejlődése, melyen vállvetve fáradoztak a physiologusok (Brücke, Helmholtz, Czermak stb.) és a nyelvészek (Ellis, Bell, Sweet, Sievers stb.). A hangtani kutatásokat természetesen az élő beszédre kellett alapítani, s így történt, hogy a régibb nyelvészettel szemben mindig több figyelmet fordítottak az élő nyelvekre és nyelvjáráásokra.

A cél többé nem a régi nyelvállapot rekonstruálása, hanem a mainak megmagyarázása volt. Azonfölül a nyelvjárások ismerete a genetikus magyarázatnak a nyelvmelékekhez hasonló segítséget nyújtott, nemcsak azért, mert a nyelvjárások sok régiséget megőriztek, hanem azért is, mert a nyelvsajátságok földrajzi elterjedése ezen terjedésnek irányára is rámutat.

Vége a XIX. század hetvenes éveiből keltezzük tudományunknak legújabb módszeres haladását, mely egyrészt a hangtörvények szigorúbb fölfogásában jelentkezik (l. Hangtanunkban 54. l.), másrészt pedig a kivételeknek analógiás magyarázatában áll. Az analógiának, illetőleg az asszociációnak, képzettársulásnak mindenre kiható működését a nyelvészek csak akkor tudták teljes fontossága szerint megbecsülni, mikor Humboldt Vilmosnak és tanítványainak, ezek közt különösen STEINTHAL-nak nyelvfilozófiája, lélektani nyelvmagyarázata lassanként ismertebbé, közkinccsé vált.* Egyes esetekben azonban már azelőtt is nem ritkán folyamodtak az analógiával („hamis analógiával“) való magyarázathoz. Hadd idézzünk egy talpraesett példát Arany Jánostól, ki így magyarázta az *a ki*, *a hol*-féle relativ névmások első elemét:

„Ha ezt mondanók (régén gyakran irtak hasonló): *„az ki istent féli, meg nem csalatkozik“*, vajjon egészen absurdum lenne-e az *az-t* mutató névmásnak venni? *„Az mitől tartottam, megtörtént“*, csak egy comma kell, hogy mutató névmás álljon a *mi* előtt. . . . Ez analógiát aztán átvitték a többi kérdő szóra is: *mikor? mint? miképen? hány? hol?* stb. és lón: *az mi koron, az mint, az hány, az hol v. az hoiott.*“ (Hátr. Próz. 349.)

Igen nagy fontosságot tulajdonított nálunk BRASSAI Sámuel az analógiának. 1864-ben a többi közt ezt írta: „A nyelv fejlődését képesek vagyunk egyetlen egy vonással jellemezni: azzal, hogy egyszerűségre és szabályosságra törekszik. Kétségbehozhatatlan tény ez, és szembetűnik világosan, főképp azoknak a nyelveknek a fejlődésében, melyeknek történelméről eléggé hosszú időszakra terjedő okmányok tanuskodnak. Mindnyájoknál az analógia hová-

* Minden nyelvésznek el kellene olvasnia STEINTHAL főbb munkáit vagy legalább értekezéseit és bírálatait, melyek szétszórva a *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* húsz évfolyamában jelentek meg, de összegyűjtve is, a *Kleinere Schriften* első kötetében. A nyelvtudománynak lélektani alapjait foglalja össze PAUL munkája: *Principien der Sprachgeschichte*, és ötöt követve, de érthetőbben, népszerűbben, STRONG angol munkája.

tovább nagyobb, mondhatni zsarnoki hatalomra vergődik“ (M. Akadémiai Értesítő, nyelv- és széptud. oszt. III. 176.) — 1874-ben pedig egyenesen így nyilatkozott: „En a nyelvészetet az analógiák tudományának mérném nevezni“. (B. Szemle V. 383.)

A hasonló jelentésű vagy hasonló alakú kifejezéseket nyelv-érzékünk számos képzetsorban egyesíti. Ezen képzetsoroknak egy-egy tagja nemcsak hogy emlékezetünkbe idézhet valamely más tagot, hanem ez utóbbit meg is alkottatja velünk — ha emlékezetünkéből hiányzik — valamely rokon képzetsor hasonlóságára, analógiájára. Például* ha az *ez* névmás *-vel*-ragos alakjára van szükségünk, azt mondjuk: *ezzel*, mert a *kéz*, *ház*, *íz* szókból is így képezzük e formát: *kézzel*, *házzal*, *ízzel*; — vagy pedig azt mondjuk: *evvel*, mert a *-ből*, *-nek* stb. ragokkal is *z* nélkül ejtjük e névmást: *ebből*, *ennek* stb. Az előbbi külső analógia, mert más szavak példája lebegett előttünk: az utóbbi belső analógia, mert ugyanazon szónak egyéb alakjai szolgáltak mintául. Ha így osztjuk föl az analógia jelenségeit, akkor a lélektani okból indulunk ki, a mely létrehozza őket.

Kevésbé lényeges és kimerítő, de azért szintén igen érdekes BRUGMANN fölosztása, mely az analógiás képzéseknek eredményeire van alapítva: vannak ugyanis olyanok, melyek fölösleges különbségeket szüntetnek meg, s vannak olyanok, melyek zavart okozó egyezéseket szüntetnek meg. Például fölösleges különbség, hogy a második személy egy igénél *sz-szel*, másnál *l*-lél van: *csuksz* és *bukol*, *teszesz* v. *tészs* és *eszel*; ezt a legtöbb nyelvjárás el is enyészttette s azt mondja: *csuksz—buksz*, *teszel—leszel*. Viszont zavart okozott az, hogy az ikes igéknek első személye mind a tárgyas, mind a tárgyatlan ragozásban *m*-mel alakult: *eszem* ezt — *eszem* valamit; ezt sok nyelvjárás megszüntette s most azt mondja: *eszek* valamit a *teszek* valamit‘ analógiájára.

Az analógiás képzés rendszerint egy-egy arálynak a megfejtésében áll, a mennyiben az egyik pár vagy csoport mintájára egészítjük ki a hiányos másik párt vagy csoportot, így:

kéz, *réz*: *kézzel*, *rézzel* = *ez*, *az*: *x*; — ebből *x* = *ezzel*, *azzal*;
csukni: *csuksz* = *bukni*: *x*; — ebből *x* = *buksz* stb.

* Nem idézünk itt sok példát, mert könyvünknek számos helyén vannak ilyen magyarázatok, s mert különösen utalhatunk a szótók tárgyalására, melyben az analógia nagyban szerepel; l. 219. s köv. ll.

De vannak olyan alakulatok, melyek még egyszerűbb képzet-társulásból erednek: két rokon képzet, illetőleg két egyértékű vagy összetartozó kifejezés összefonódásából, összeolvadásából. Ezt kombinálásnak vagy keresztezésnek nevezzük. A mindennapi beszédben akárhányszor megesik, hogy két kifejezést össze-zavarunk s ezáltal sokszor egészen eltorzítunk. Az ilyen szókeverés közkeletűvé válhatik olyan esetekben, mikor két kifejezés a nyelv-érzékre nézve állandó kapcsolatban áll, vagy azért mert egy-jelentésűek, vagy azért mert rendszerint együtt szerepelnek. Pl. a rokonértelmű és hasonló hangzású *pocséta* és *mocsolya* szóból van kombinálva ez az újabb magyar szó: *pocsolya*. A régibb *mínyi* és *mélyre* (palócz *mőre*) szóból azáltal, hogy a velük együtt használt *ennyi*, *annyi* és *erre*, *arra* szók kiejtése keveredett beléjük, *mennyi* és *merre* lett az újabb magyarságban. Gyakran fogunk találkozni efféle keresztezésekkel a szóképzésben, s különösen utalhatunk a szóképzésről szóló fejezetnek bevezetésére. (V. ö. még *Kombináló szóalkotás* című akadémiai értekezésemet.)

*

Meg kell még emlékeznünk a nyelvtannak forrásairól. Az tiszta sor, hogy föl kell használnunk telhetőleg az összes elméleti forrásokat vagyis az eddigi nyelvtani irodalmat. Ha pl. az ige személyragjait magyarázzuk, tudnunk kell, hogy már első grammatikusunk, SYLVESTER, névmásokat látott bennük. Ha az ikes ragozást tárgyaljuk, ismernünk kell az okadatokat, melyeket RÉVAI mellette s VERSEGHY ellene fölhozott.

Azonban a nyelvtannak közvetetlen forrása, kútfeje maga a nyelv az ő különféle nyilvánulásaiban: először: a mai élő-beszéd s a nyelvjárások, másodszor: az irodalmi nyelv s a nyelvemlékek, harmadszor: a rokon nyelvekben meg-őrzött ősi nyelvény.

1. Legpontosabban s legbiztosabban az élőbeszédben figyelhetjük meg a nyelvet, mert a beszéd az igazi nyelv. Csak a beszédből tudjuk pl., hogy az *ember* szónak két tagjában nem egyenlő a magánhangzó, vagy hogy a *-hez* ragban más magánhangzó van, mint a *-nek* ragban (v. ö. hogy amannak *-hoz*, emennek *-nak* a mélyhangú párja). — De az élőbeszédnek is különféle

fajai vannak. Először is megkülönböztetjük a köznyelvet, mely az összes magyaroknak vagy legalább abszolút vagy relatív többségüknek közös nyelvkincsét foglalja magában, még pedig kétféle fajtában: az emelkedettebb, művelt köznyelvben, melyre nagy hatással van az irodalmi s ennek révén a régibb nyelv, s másrészt a társalgás nyelvében, a közbeszédben, mely már a népieshez közeledik.

A nagyjában egységes köznyelvvvel szemben állnak a népies nyelvjáráások, melyek a nyelvnek legszabadabb fejlődésű alakjai, s melyek egyfelől megőriznek sok olyast, a mi a köznyelvből kiavul, másrészt sok tekintetben külön-külön utakon járnak: részint következetesebben fejlesztve egyetmást, mint a köznyelv, részint pedig érintkező más nyelvek irányadását követve s eltávozva az eredeti közös típusoktól. (A nyelvjáráásoknak összehasonlító áttekintését l. BALASSA J. munkájában: *A magyar nyelvjáráások osztályozása és jellemzése*, a M. T. Akadémia kiadványa.)

A nyelvjáráásokhoz hasonló elágazást látunk a köznyelvvvel szemben az egyes közös foglalkozású néposztályok beszédében, a mesternyelvben vagy műnyelvben. De ez rendesen csak a szókincs gazdagabb kifejtésében és specializálásában különbözik a köznyelvtől.

2. Az irodalmi nyelvben már a helyesírástól s az egyéni stilstól sok tekintetben módosítva jelenik meg a beszéd; ezeket a faktorokat tehát mindig szem előtt kell tartanunk, valahányszor az írott nyelv adatait használjuk föl nyelvtani célokra. Fokozott óvatosságra van szükség, mikor a régibb irodalmat, a régi nyelvemlékeket akarjuk fölhasználni, mert a régibb magyar kiejtést nem őrizték meg fonográfból s így fülünkkel nem észlelhetjük, csak következtetés útján állapíthatjuk meg, ha összehasonlítjuk a régi helyesírást a mai írással s a mai kiejtéssel. Pedig épen e régi nyelvemlékek szolgálhatnak, ha helyesen élünk velük, a legbecsesebb fölvilágosításokkal, mert sokszor eredetibb, átlátszóbb alakban tüntetik föl mai kifejezéseinket. Pl. újabb igeragozásunknak ez a különös alakja: *írnók*, egyszeriben megmagyarázódik, mihelyt ismerjük a nyelvemlékekbeli *írnójok* és *írnájok* alakokat. Nem idézünk itt több példát, mert fejtegetéseink folyamán úgyis különös tekintettel leszünk

a régi nyelv vallomásaira. (A régi nyelvemlékekről tájékoztató munka ZOLNAI GY.-é: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás előtti korból*, hasonmásokkal, a M. T. Akadémia kiadása 1895.)

3. Sokszor a magyar kifejezés megfejtése nem sikerül, ha nyelvünk körén belül maradunk vizsgálódásunkkal. Ilyenkor gyakran kell a rokon nyelvekhez folyamodni segítségért. Nyelvünknek rokonai az ugor nyelvek: ez tudományosan bebizonyított tény, és senkinek, a kinek szava illetékes, nincs többé kétsége ez iránt. Hét ugor főnyelvet vagy nyelvcsoporthoz különböztetünk meg: a magyart, a vogul-osztjákat, a zürjén-votjákat, a csere-miszt, a mordvint, a finnt (az észttel) és a lappot. Ezek közül a magyarhoz a vogul és osztják nyelv áll legközelebb, s így ezektől várhatunk legtöbb fölvilágosítást. (A magyar-ugor nyelv-hasonlításra vonatkozó legfontosabb s legbővebb fejtegetéseket BUDENZ J. munkái foglalják magukban, különösen ez a kettő: *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana* és a *Magyar-ugor összehasonlító szótár*.)

Nyelvünknek távolabbi rokonai a szamojéd nyelvek, melyeket az ugor nyelvekkel összefogva most uráli nyelveknek mondunk.* Még távolabbi rokonok a török, mongol és tungúz nyelvek, melyeket együtt altaji nyelvcsaládnak nevezünk. Az uráli s altaji nyelvek együtt alkotják a nagy urál-altaji nyelvtörzset. Ezek a távolabbi rokonságok még nincsenek oly tűzetesen bebizonyítva, mint az ugor nyelveknek egymás közt való rokonsága.

A rokon nyelvek eredetileg azonosak voltak s egy nyelvet tettek, az úgynev. ugor alapnyelvet. Ennek voltak nyelvjárásai, s ezek aztán külön-külön nyelvekké fejlődtek. Megtörtént, hogy az egyik nyelvjárásban, pl. a magyarban elveszett vagy csak elváltozott alakban maradt fenn, a mit a másik nyelvjárás, pl. a vogul, híven megőrzött. Pl. az *eperj* szó a mi nyelvünkben megfejtethetlen, de a vogulban *äprex*, *äpé-réx* első tekintetre összetételnek bizonyul, melynek ez az értelme: szagos bogycs. A tárgyatlan *észem* s a tárgyas *észem* alak összevetése sejteti, hogy itt valami rövidítés történt, jelesen, hogy a tárgyas alak *m*-je

* L HALÁSZ I. *Az ugor-szamojéd nyelvrokonság*, NyK. XXIII. XXIV. k.

előtt (mely magában csak az alanyt jelöli) valaha ott kellett lenni a tárgyra mutató elemnek. A vogul nyelv pedig azt mutatja, hogy ez az elem *l* volt, mert ott a tárgyas első személy ragja *-lém*, holott a tárgyatlané pusztá *-m*.

Végre — tudjuk — nemcsak a rokon nyelvek, hanem másfajta nyelvek is adnak sokszor fölvilágosítást, föltéve, hogy a mienkkel érintkeztek. Ez a külső hatás leginkább a szókincsben s a szólásokban nyilvánkozik, sokkal kevésbé a nyelvtani szerkezetben. De azért ebben is találkoznak idegen elemek, kivált a mondattanban s a szóképzésben. Így találunk kétségtelen idegen elemeket a becéző, kicsinyítő főnevek képzésében: a *Feri*-féle szók *i*-je német, a *Ferkó*-félék *kó*-ja tót eredetű stb. (l. pl. 558. 560. ll.)

Látjuk, mennyiféle kútfőt kell ismernie s fölhasználnia a nyelvtanosnak. Első kötelessége nyilván az, hogy a nyelv tényeit lehető alaposan és bőven ismerje: csak így rendelkezhetik elég összehasonlító anyaggal az egyes tények magyarázatára. Így is elég nehézséggel kell küzdenünk, így is sokszor a döntő magyarázat helyett pusztá föltevésekkel kell megelégednünk, s a további haladást csak úgy várhatjuk, ha nyelvész társaink vállvetve munkálkodnak nemzeti nyelvünk megismerésén.*

* A kit e rövid bevezetés ki nem elégít, a nyelvészet módszerének és forrásainak bővebb ismertetését megtalálja *A magyar nyelv* cz. munkámban (két kötet, az Akadémia könyvkiadó vállalatában). Ugyanott a nyelvészeti irodalom fontosabb jelenségei szintén föl vannak sorolva az egyes fejezetek függelékében.

Megjegyzem itt is, mint a szövegben is jelezve van, hogy e kötetnek hangtani részét, továbbá az alaktanban az összetételről szóló fejezetet BALASSA JÓZSEF dolgozta ki.

S. Zs.